

ПОРУШЕННЯ МОТИВАЦІЇ – ПСИХОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ОСОБИСТОСТІ

VIOLATION OF MOTIVATION IS A PSYCHOLOGICAL THREAT TO THE SECURITY OF THE INDIVIDUAL

Стаття присвячена визначенню та вивченню, такого явища, як мотивація. Джерелом мотивації, насамперед, є потреби особистості, такі як: безпека, захист, фізіологічні спонуки, любов, повага, само-актуалізація чи самореалізація. Почуття безпеки – одне з найважливіших потреб людини. Людина постійно прагне зрозуміти свої бажання і потреби оскільки вони торкаються розвитку різноманітних внутрішніх мотивів задля досягнення мети. З'ясовано, що вивченням мотивації займалися різного роду науковці та історія вивчення даного явища-багатогранна та стосується різного роду аспектів. Окреслена зміна мотивів, їхня опосередкованість та ієрархічна побудова в процесі життя людини постійним не залишається. Мотиви можуть втрачати актуальність і починають опосередковуватися іншою метою, відбувається підпорядкування одних мотивів іншим. Зміни у мотиваційній сфері призводять до кардинальної зміни життєвих позицій, інтересів та цінностей особистості та може загрожувати її безпеці. Головна мета статті-визначити психологічну безпеку особистості за порушення мотивації. Загалом, в даній статті пропонується розглянути в рамках психологічних небезпек, одну з загроз – порушення мотивації особистості. Порушення мотивації відображається на діяльності та поведінці людини. Навичка вчасно визначити та зберегти стабільність мотивів дозволить особистості позбутися загроз у процесі діяльності, а також своєчасно реагувати на свої дії та вчинки для досягнення поставленої мети. Тобто, порушення мотивації – грає важливу роль у діяльності людини, оскільки порушує «ієрархію» мотивів і знижує спрямованість особистості задля досягнення конкретної мети. Зміна одного мотиву призводить до формування іншого мотиву, який здатний спровокувати і змусити наявну/дану особистість відмовитися від задоволення відповідної потреби.

Ключові слова: Потреба, мотиваційна сфера, установка, сенсотворча та спону-

кальна функції, порушення мотивації, психологічна загроза.

The article is devoted to the definition and study of such a phenomenon, motivation. The source of motivation, are the needs of the individual, such as: security, protection, physiological impulses, love, respect, self-actualization or self-realization. A sense of security is one of the most important human needs. A person constantly seeks to understand their desires and needs because they affect the development of various internal motives to achieve the goal. It was found that the study of motivation was carried out by various scientists and the history of the study of this phenomenon is multifaceted and relates to various aspects. The outlined change of motives, their indirectness and hierarchical construction in the process of human life does not remain constant. Motives may lose relevance and begin to be mediated by another goal, there is a subordination of some motives to others. Changes in the motivational sphere lead to a radical change in the life positions, interests and values of the individual and can threaten his security. The main purpose of the article is to determine the psychological security of the individual for impaired motivation. In general, this article proposes to consider in the context of psychological dangers, one of the threats – a violation of personal motivation. Impaired motivation is reflected in human activities and behavior. The ability identify and maintain the stability of motives in timely manner will allow individual to get rid of threats in process of activity, as to respond in a timely manner to their actions and deeds to achieve the goal. That is, the violation of motivation – plays an important role in human activity, as it violates the "hierarchy" of motives and reduces the orientation of the individual to achieve a specific goal. Changing one motive leads to formation of another motive, which provoke and force the existing / given person to give up the corresponding need.

Key words: Need, motivational sphere, attitude, sense-forming and incentive functions, motivation disorder, psychological threat.

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.19>

Рибальченко О.М.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Визначення та вивчення мотивації має давню історію, вона багатогранна і зачіпає низку різних аспектів. Зміна мотивів, їхня опосередкованість та ієрархічна побудова в процесі життя людини постійним не залишається. Мотиви можуть втрачати актуальність і починають опосередковуватися іншою метою, відбувається підпорядкування одних мотивів іншим. Зміни у мотиваційній сфері призводять до кардинальної зміни життєвих позицій, інтересів та цінностей особистості та може загрожувати її безпеці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерелом мотивації, як відомо, є потреби особистості. Задовольняючи

потреба – людина досягає поставленої мети. Потребу як потребу, розглядали С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, А. П'єрон, В. Ковальов, В. Отрут, Л. Божович. Потребу як залежність, розглядали В. Василенко, Б. Додонів. Потребу як ставлення між суб'єктом та світом обговорював Д. Леонтьєв. Потреба як стан відсутності блага – В. Макунів. Потреба – відхилення рівня адаптації, вивчав – Д. Мак-Клелланд. Потреба як переживання відбито у працях І. Джидар'ян, В. Мясичева, К. Обуховського та інших. Потребу як активну характеристику динамічної напруги вивчав К. Левін [5]. На думку К. Платонова «потреби, не самостійна форма відображення, але пусковий поштовх

до виникнення кожної з них, тому вони, будучи внутрішньою причиною активності особистості, частіше за інші психічні явища бувають мотивами дій та діяльності, переживаються як емоції та почуття» [4, с. 103].

Проблема вивчення мотиваційної сфери особистості – одна із стрижневих у психології. Людські потреби, мотиви, мотивація, потяги, бажання, ідеали, світогляд, установки, інтереси та спрямованість тісно пов'язані між собою. Дослідженнями мотиваційної сфери особистості займалися В. Асеев, В. Вілюнас, В. Ковальов, О. Леонтьєв, М. Магомед-Емінов, В. Мерлін, П. Симонов, Д. Узнадзе, А. Файзуллаєв, П. Якобсон, Дж. Мадсен, А. Маслоу, Х. Хекхаузен та інші. Мотиваційна сфера має певну ієрархію, що виявляється у спрямованості особистості. Це особистісне формування динамічне та видозмінюється.

Мотивація людини у розвитку суспільства, по-різному набувала свою актуальність і значущість. На думку С. Рубінштейна, мотиви діяльності та дій безпосередньо пов'язані з цілями, а іноді навіть передують цим цілям [7]. Іншого погляду дотримувалася Л. Божович, яка зазначала, що предмет (як мета) є лише збудником потреби, але з діяльністю самої людини [5]. Мотиви становлять "ядро" особистості людини. Знаючи особливості особистості, можна значною мірою судити про її мотиваційну сферу, а вивчаючи мотиваційну сферу, цим вивчити саму особистість [3].

Неможливо в повному обсязі розкрити безпеку діяльності та поведінку людини без розуміння її потреб та мотивації. Поняття безпеки багатозначне. Сучасні інформаційні джерела надають багато її тлумачень залежно від її різновидів. А наявність багатьох різновидів породжує і безліч понять «безпека особистості» [16]. Основним об'єктом, довкола якого виникає поняття про загрозу – це особистість.

Загроза – це суб'єктивна ознака, що викликає в особистості необхідність захищатися від несприятливих подій.

Серед різноманітних видів безпеки, таких як військова, економічна, техногенна, політична, правова, соціальна тощо, залежно від функціональної спрямованості виділяють – психологічну безпеку, що вивчає соціопсихологічні явища та процеси, що виникають у ситуації небезпеки. Тому психологічна безпека – це складний комплекс, основними характеристиками якого є відсутність зовнішніх загроз, актуальний і позитивний психічний стан.

У цій статті пропонується розглянути в рамках психологічних небезпек, одну з загроз – порушення мотивації особистості.

Під порушенням мотивації особистості розумітимемо спонукання до іншого «определення потреби» задоволення нової потреби.

Мета статті – визначити психологічну безпеку особистості за порушення мотивації.

Порушення мотивації відбивається на діяльності та поведінці людини. Вміння вчасно визначити та зберегти стабільність мотивів дозволить особистості позбутися загроз у процесі діяльності, а також своєчасно реагувати на свої дії та вчинки для досягнення поставленої мети.

Подання основного матеріалу дослідження. Вперше поняття «мотивація» використовувалося у науковій термінології у XIX ст. А. Шопенгауер у праці «Про чотирирічне коріння достатніх підстав», хоча основи мотивації були закладені ще в працях античних мислителів [1].

Так давньогрецький філософ-матеріаліст Епікур пояснював, що головною метою людського життя є задоволення. Він наголошував, що люди називають задоволенням початок і кінець щасливого життя [1]. На думку мислителя, задоволення можна було отримати лише через власні потреби, без яких життя людини не мало сенсу. Також він зазначав, що на відміну від тілесних та матеріальних потреб, що заважають розвитку людської особистості, найбільшу цінність мають творчі та духовні потреби.

Інший давньогрецький мислитель Сократ, який міркував про «мудрість» вважав, що мудрість у всьому несе людям щастя, тому що мудрість ні в чому не помиляється, у кого на обличчя мудрість, той не потребує іншого щастя [2]. На думку Сократа, «мудрість» спроможна виступати одним із мотивів людського щастя.

Засновник філософської школи Платон стверджував, що "бажану", або "нижчу" душу, "подібну стаду" утворюють потяги, потреби, пристрасті [3].

Сучасними вченими вже визнано, що потреби – це сила людської діяльності, визначальна її поведінка. У цьому існує безліч розуміння сутності людських потреб від біологічного, психологічного до соціально-економічного тлумачення.

У психологічній науці виділяють дві основні функції потреб особистості, а саме: сигнальну та спонукаючу. Перша функція сповіщає людину про нестачу чи зміну стану (фізичного чи психологічного) потреби чогось чи щось. Саме ця сигнальна функція відповідає за імпульс початку діяльності і є показником зміни усвідомлюваного чи неусвідомлюваного індивідуального стану. Друга функція потреби – полягає у спонуканні активності, саме діяльності людини задоволення своєї потреби.

У зв'язку з цими функціями потреб виникає безліч класифікацій, що відрізняються неоднотипними підходами. Здебільшого вони мають один «фундаментальний» прояв, що визначає

біологічну (матеріальну), соціальну та ідеальну (або духовну) потребу.

Одні вчені класифікують потреби у самому існуванні людини, через реалізацію біологічних потреб у їжі, воді, кисні, безпеці, сні, одязі тощо. Інші через соціальні, що відображають потребу індивіда у приналежності до групи/колективу, у визнанні, у лідерстві, у самоствердженні, увазі та прихильності оточуючих, у повазі та любові, дисциплінованості тощо. Треті через ідеальні чи духовні потреби, що виявляються через призму пізнання навколишнього світу, сенсу існування, самоповаги, самореалізацію тощо.

Також вчені класифікують усі види потреб на два великі класи, а саме: потреби збереження та розвитку (зростання). До першого класу потреб відносять: фізіологічні (голод, спрагу, активність, сон та ін.); у безпеці (за А. Маслоу) та збереження (за К. Обухівським); достатку (за повнотою задоволення біологічних потреб) (по Р. Акоффу); біологічні (за П. Симоновим); матеріальні (за Ф. Достоевським). До другого класу відносять: потреби у повазі та любові, самоповазі, самоактуалізації; пізнавальні, у тому числі й пізнання сенсу життя, потреби в емоційному контакті (за К. Обуховським); соціальні та ідеальні [5]. Стає зрозуміло, що потреби сплітаються і перетинаються між собою залежно від способу їх класифікації. На думку К. Платонова «класифікація потреб – підпорядкована класифікації видів потреби, що ними відбивається» [4, с. 102]. Це біологічні та соціальні потреби людини. Під біологічними потребами автор вбачав рід потреб як психічного відображення потреби, що обмежує життєдіяльність людини як організму, це потреба у диханні, харчуванні, воді, відсутності сенсорного голоду, самозбереження та збереження роду. А під соціальними потребами вчений мав на увазі рід потреб як психічного відображення потреби особистості, що обмежує її взаємини з іншими людьми та самооцінку, що відповідає її ціннісним орієнтаціям [4]. Також зазначено, що «людині як особистості – властиві лише її властиві соціальні потреби. У дорослої нормальної людини, біологічні потреби підконтрольні соціальним потребам» [4, с. 102].

Велику роль у формуванні потреб людини відіграють зовнішні та внутрішні мотивуючі фактори. За своїми проявами та функціями у регуляції поведінки ці фактори умовно можна розділити на три відносно самостійні класи. У науковій літературі [12] під час аналізу індивідом, «перший клас відповідає питанням, чому організм взагалі входить у стан активності, тут аналізуються прояви потреб та інстинктів як джерел активності. Другий клас відповідає, на що спрямована активність організму і заради чого зроблено вибір саме цих актів поведінки, а не інших, тут досліджуються насам-

перед прояви мотивів як причин, що визначають вибір спрямованості поведінки. Третій клас відповідає за вирішення питання про те, як і яким чином здійснюється регулювання динаміки поведінки, тут досліджуються прояви емоцій, суб'єктивних переживань (прагнень, бажань тощо) і установок у поведінці суб'єкта» [12, с. 190].

Загальний аналіз представлених понять та визначень, може свідчити, що потреби включають різноманітні факти і безліч характеристик, які слід враховувати, коли йдеться про розуміння сутності потреб.

З погляду Б. Ломова [6] мотивації та цілепокладання належить провідна роль. Вчений вважав, що одночасно в мотивах і цілях чіткіше і яскравіше проявляється системний характер психічного, тобто проявляється інтегральна форма психічного відображення.

Своєю чергою і К. Платонов стверджував, що мотивація це «сукупність стійких мотивів, які визначають спрямованість особистості, її ціннісні орієнтації та її діяльність» [4, с. 73].

Мотивації та потреби мають тісний зв'язок між собою, а отже, і тонку межу дотику. Тільки за зацікавленості та бажанні людини виникають мотиви та її поведінка.

Під мотивацією можна розуміти систему чинників, які зумовлюють поведінку людини, і навіть це характеристика процесу підтримки активності. Формування мотивації – це складний процес, що охоплює комплекс особистісно-предметних зв'язків та поведінку. Як наголошував Є. Ільїн, «всі психологічні феномени можуть проводити формування конкретного мотиву, але жоден з них не може підмінити мотив загалом, оскільки є лише його компонентами» [5, с. 132].

Важливо, деякі мотиви особистості, як щодо стійкі і домінуючі, здатні виділятися і виступати мотивацією. Мотив – це фіксація мети передбачуваного вчинку людиною. Під мотивом, слід розуміти внутрішнє спонукання людини до того чи іншого виду діяльності. Розрізняють мотиви прості (потяги, бажання, хотіння), складні (інтереси, схильності) та випадкові (почуття, звички, афекти).

Більшість теоретиків і практиків, вивчаючи мотив, звертали увагу на різні психологічні явища, але найчастіше це були або спонукання, або мета (предмет), або намір, або потреба, або властивість особистості, або її стан. О. Леонт'єв, розглядаючи мотив як мету, вважав, що саме предмет надає цілеспрямованість спонукань людини, а самі спонукання до змісту Л. Божович, О. Ковальов, К. Платонов, С. Рубінштейн, висловлювали думку, що у потребі передбачено активне прагнення людини перетворення середовища з метою задоволення потреби [5]. На думку О. Лазурського, наміри тоді виступають як мотиви, коли

людина або приймає рішення, або коли мета діяльності віддалена, а її досягнення у перспективі. У намірі є вплив потреби, активності людини та усвідомлення засобів досягнення мети. Намір, стверджував автор – це вияв стійкості рішення для досягнення мети [3].

Мотив як стійку властивість особистості вивчали Р. Мейлі, К. Платонов, М. Магомед-Емінов та ін. Так В. Мерлін вказував, що стійкі риси особистості зумовлюють поведінку і діяльність людини у тій мірі, як і зовнішні стимули, вони відповідають питанню: чому індивід вибрав саме цю мету і її досягнення. Поширеною думкою є розуміння мотиву як спонукання. Мотив це не всяке, а усвідомлене спонукання, що відбиває готовність особистості до дії чи вчинку. У подібних випадках спонукачем мотиву є – стимул, а спонукає вчинок – внутрішнє усвідомлене спонукання. У цьому цікаву думку висловив В. Ковальов, вважаючи, що мотиви – це усвідомлені спонукання поведінки та діяльності, що виникають за вищої форми відображення потреб, тобто їх усвідомлення [5]. А К. Платонов під мотивом бачив «психічне явище, яке ставало спонуканням до дії» [4, с. 73].

Слід також зазначити, що як всілякі мотиви людини здатні виступати і ідеали, інтереси, переконання, соціальні установки, цінності тощо. З погляду О. Виханського, мотив зберігається всередині людини [8]. Дослідник стверджував, що мотив можна розглядати як досконалий образ «всередині» свідомості самої людини, проте це не просто бездоганна вистава, а енергетично насичений образ важливого, значущого предмета [9]. У запропонованій А. Файзулаєвим послідовної та цілісної концепції «усвідомлених/неусвідомлених спонукань» виділялося три етапи, які мотив проходить у своєму становленні, а саме: від виникнення спонукання через усвідомлення спонукання і до прийняття особистістю усвідомленого спонукання [7].

Д. Узнадзе визнавав, що на вирішальній ролі у виникненні мотиву належить установці. Він підкреслював, що установка – це цілісний стан суб'єкта, його цілісна спрямованість у певний бік, певну активність.

Установка регулює поведінку на двох рівнях психічної активності: несвідомому і свідомому. У поведінці на несвідомому (імпульсивному) рівні Узнадзе бачив здійснюване з урахуванням миттєвої установки практичного поведінки цілісного стану індивіда, що виникає під впливом ситуації, з одного боку, і імпульсів актуалізованої потреби – з іншого. На свідомому рівні, коли установка стає предметом пізнання суб'єкта, цей процес вчений назвав об'єктивациєю. Необхідність у ній виникає тоді, коли є затримка задоволення актуальної потреби як наслідок обстановкою, що

змінилася, і в результаті чого перед індивідом виникає питання подальшого алгоритму дій. Провідна роль при цьому переходить від установки до «активованого з урахуванням об'єктивациї мисленню» тобто, що виникла перед людиною проблемної ситуації, що вимагає від індивіда її пізнання. У разі будь-якої потреби та її задоволення у суб'єкта виникає специфічний стан, що можна охарактеризувати як установку, тобто схильність, спрямованість, готовність до здійснення певної діяльності, спрямованої задоволення актуальної потреби [5]. Як будь-яке психічне утворення установка також схильна до руйнування і формування нової установки у зв'язку з появою необхідності задоволення нової потреби. Нова установка, що сформувалася, виражає готовність до активності, знову визначає спрямованість і вибірковість поведінки людини, і як динамічний стан включає в себе і момент мотивації, і момент спрямованості.

Порушення у мотиваційній сфері призводять до спотворення життєвих позицій, інтересів та цінностей людини. Психологічний аналіз мотиваційних змін дає у деяких випадках можливість не лише проаналізувати зміну мотивів та потреб, але й простежити процес формування та корекції таких змін [13]. Досліджуючи професійну деформацію спортсменів у роботі [15] показано, що вона починається з дисгармонії системи особистісних сенсів спортсмена і, як наслідок, призводить до звуження кола його адаптаційних можливостей до варіацій у соціальному середовищі. Такі індивідуально-психологічні особливості, як «єгоцентризм, честолюбство, авторитарність, бажання домінувати за будь-яку ціну, потреба у перевазі над оточуючими та суспільним схваленням своєї поведінки, домінування, педантизм, агресивність і можуть виступати предикторами професійної деформації особистості» [15, с. 48,49].

Одним із порушень особистісних особливостей індивідуума є співвідношення сенсоутворень та спонукальної функції. Як спонукальна, і сенсоутворююча функції мотивів важко піддаються розмежуванню. Людина часто усвідомлює мотив, заради якого дія має відбутися, але цей мотив не завжди спонукає до дій. Усвідомлювані мотиви грають певну роль тому, що вони співвідносяться з додатковими, та їх сенсоутворююча і спонукальна функція недостатні. Існують умови, за яких усвідомлювані мотиви переходять безпосередньо в дію. Цей перехід зазвичай пов'язують із формуванням світогляду.

За механізмом дії мотиви є безпосередньо діючими, а що виникають виходячи з свідомо прийнятого рішення. На думку Б. Зейгарник, «злиття загальних функцій мотиву – спонукаючої і сенсоутворюючої надає людині характеру свідомо регульованої діяльності.

Ослаблення та спотворення цих функцій – сенсоутворюючої та спонукальної – призводить до порушень діяльності. Якщо сенсоутворююча функція мотиву послаблюється, то мотив перетворюється лише на усвідомлюваний. Усунення сенсоутворюючої функції мотивів, відщеплення дієвої функції від усвідомлюваної порушує діяльність і стає причиною деградації поведінки та особистісних якостей» [14, с. 57].

Ускладнення мотивів, їх опосередкування та ієрархічна побудова починається з формування людини як особистості, і відбувається протягом усього життя: мотиви втрачають свій безпосередній характер і починають опосередковуватися свідомо поставленою метою, де відбувається підпорядкування одних мотивів іншими. Кожна з певних цілей, у свою чергу, розпадається у своїй діяльності на незначні, дрібніші, які характеризують у кожному конкретному випадку поведінку людини. Однак у конкретній діяльності виділяють провідний мотив. Саме провідний мотив надає загальній поведінці особистості певний сенс.

Провідний мотив забезпечує можливість опосередкування та його ієрархії. Ієрархія мотивів є щодо стійкою і завдяки цьому обумовлює відносну стабільність особистості, її інтересів, позицій, цінностей. Зміни мотиваційної сфери людини призводять до зміни спрямованості. У цьому виділяють дві групи чинників: одна їх – стосується порушення ієрархії мотивів, інша – способу формування нової потреби. Зміна потреб та мотивів призводить до руйнування установок, унаслідок чого звужується коло інтересів особистості. На думку О. Леонтьєва, «ієрархія» мотивів становить мотиваційну сферу особистості, як центральну структуру особистості. Як стверджував науковець, існують «мотиви-стимули», тобто спонукальні, інколи високоемоційні, але позбавлені сенсоутворюючої функції, і є сенсотворчі мотиви або «мотиви цілі», які також стимулюють діяльність, але водночас надають їй особистісного змісту [5]. При формуванні нових мотивів, які спонукають людину до нової діяльності, відбувається «зсув мотиву до мети», що тягне за собою усвідомлення цього мотиву, формується новий напрямок. Зміна «ієрархії» і опосередкованості мотивів означає втрату організації діяльності, яка у разі стає імпульсивною.

Кожен мотив має складні та інтегруючі психічні підстави. Для коректного і правильного розуміння психологічного змісту мотиву необхідно аналізувати його психічні утворення. Слід завжди враховувати, що мотив особистості – це потреба, і ціль, і намір, і спонукання, та інші властивості особистості, детермінуюча її поведінка.

У процесі життєдіяльності поведінка людини завжди мотивована. Як відомо, потреба це відчуття недостатності чогось або у чомусь, а усвідомлювана потреба – це вже мотив. Змінюючи потреби, людина змінює мотиви вчинків. У випадках, коли порушується мотив і дії чи поведінка носять загрозливий характер, то такі вчинки наражають на небезпеку особистість. Виникаюча загроза здатна торкатися нормальної психічної діяльності людини з порушенням критичності. А порушення критичності може виражатися у деформації та неправильній оцінці особистістю її власних дій, виявитися у спотворенні своїх побоювань чи переживань. На думку І. Кожуховської, критичність сприяє формуванню вершини особистісних якостей людини [10].

Отже, можна вважати, що «порушення мотивації особистості – це спонукання до іншого «опредметнення потреби» задоволення нової потреби» [11, с. 107].

У зв'язку з цим мотивація цілком може бути порушена і може загрожувати психологічній безпеці особистості.

Висновок із проведеного дослідження.

Порушення мотивації – як з психологічних загроз, грає важливу роль у діяльності людини, оскільки порушує «ієрархію» мотивів і знижує спрямованість особистості задля досягнення конкретної мети. Зміна одного мотиву призводить до формування іншого мотиву, який здатний спровокувати і змусити особистість відмовитися від задоволення відповідної потреби. Тільки наявність стійкого мотиву, може сприяти і виступати своєрідним захистом особистості її упорядкованої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діннік М. Матеріалісти Стародавньої Греції. Державне видавництво політехнічної літератури, 1955. – 240с.
2. Платон Діалоги. Пер. з давньогр. ред. та автор Лосев А. Ф. – М.: Думка, 1986. – 607 с.
3. Ільїн Є. Мотивація та мотиви. – Спб.: Пітер, 2011. – 512с.
4. К. Платонів. Короткий словник психологічних систем понять. М.: "Вища школа", 1981. – С. 173.
5. Аверін В. Психологія особистості: Навчальний посібник. 2-ге видання. – Спб.: Вид-во Михайлова В. А., 2001. – 191с.
6. Б. Ломів. Системність у психології: обрані психологічні праці / Б. Ф. Ломів. – Воронеж: МОДЕК; Москва: Московський психолого-соціальний інститут, 1996. – С. 384.
7. Реан А., Коломінський Я. Соціальна педагогічна психологія – Спб.: Пітер Ком, 1999. – С. 414.: (Серія «Майстра психології»).
8. Лушин П. В. Психологія особистісної зміни. – Кіровоград, 2002. – 352 с.;
9. Султанова А., Трошина Є. Методика діагностики мотивації персоналу організації. Науковий огляд. – 2015. – № 13. – С. 340-348.

10. Патопсихологія: Підручник та практикум для прикладного бакалаврату. Є. Орлова, Р. Козьяков, Н. Ришлякова. – 3-тє вид., Перероб. та дод. – М.: Видавництво Юрайт, 2017. – С. 361. – (Серія: Бакалавр. Прикладний курс).

11. Рибальченко О. "Психологічні загрози – компонент безпеки особистості". Науковий журнал із соціології та психології «Габітус». Випуск 32/2021, ст. 104 – 109.

12. Короткий психологічний словник. Л. Карпенка; За заг. Ред. А. Петровського, М. Ярошевського. – М.: Політвидав, 1985. – 431 с.

13. Зейгарник Б., Братусь Б. Нариси психології аномального розвитку особистості. МДУ, 1980, Нариси V, VIII.

14. Зейгарник Б. Особистість та патологія діяльності. М., 1971, стор 40-97.

15. Воляннюк Н., Ложкін Г., Колосов О. Вісник післядипломного освіти. Випуск 11(40). Серія «Соціальні та поведінкові науки».

16. Шароватова О. Безпека особистості як соціокультурний феномен. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2014. – № 4 – с. 66.